

Zbigniew Bereszyński

<https://orcid.org/0000-0001-9761-8701>

Instytut Śląski z siedzibą w Opolu

PION II SŁUŻBY BEZPIECZEŃSTWA WOBEC REPUBLICKI FEDERALNEJ NIEMIEC, LUDNOŚCI NIEMIECKIEJ, POSTAW PRONIEMIECKICH I RELACJI POLSKO-NIEMIECKICH NA PRZYKŁADZIE GÓRNEGO ŚLĄSKA W LATACH 1957–1990*

Do najważniejszych zadań aparatu bezpieczeństwa na Górnym Śląsku należała walka z różnymi przejawami niemieczyny i postaw proniemieckich wśród rdzennej ludności regionu. W zmaganiach tych chodziło zwłaszcza o ochronę terytorialnego *status quo* w Europie i przeciwdziałanie czynnikom mogącym stanowić źródło zagrożenia dla trwałości powojennej granicy zachodniej Polski. W tym sensie praca aparatu bezpieczeństwa mogła w pewnym stopniu służyć polskiej racji stanu. Obejmowała ona jednak również, a nawet przede wszystkim, działania podyktowane własnym interesem komunistycznego aparatu władzy, aspirującego do sprawowania pełnej kontroli nad wszystkimi obszarami życia społecznego i eliminowania wszelkiego rodzaju zjawisk, które nie wpisywałyby się w odgórnie ustalany porządek rzeczy. Aparat bezpieczeństwa był jednym

* Pod pojęciem Górnego Śląska rozumiem obszar leżący do czerwca 1922 r. w granicach rejencji opolskiej z ośrodkiem w Opolu. Od 1945 r. obszar ten, nie licząc terenów przyłączonych wcześniej do Czechosłowacji, wchodził w skład województwa śląskiego (śląsko-dąbrowskiego) z ośrodkiem w Katowicach. W połowie 1950 r. podzielono go pomiędzy nowo utworzone województwa opolskie i katowickie. W wyniku kolejnej zmiany podziału administracyjnego kraju z połowy 1975 r. część terenów górnośląskich (z ośrodkami w Lublińcu i Oleśnie) znalazła się w granicach nowo utworzonego województwa częstochowskiego.

z głównych narzędzi realizacji utopijnej wizji społeczeństwa jednolitego pod względem ideowym, politycznym i narodowym. To z kolei implikowało podrzędne traktowanie racji stanu, z oczywistą szkodą dla niej.

Wskazana dwuznaczność polityczna cechowała przede wszystkim pracę pionu kontrwywiadowczego Służby Bezpieczeństwa „na kierunku niemieckim”. Nie da się zaprzeczyć, że spośród wszystkich pionów organizacyjnych SB właśnie ten, znany jako pion II, konkretnie na tym „kierunku” w największym stopniu realizował zadania zbieżne z polską racją stanu. Wielkim błędem byłoby jednak abstrahowanie od innych jego zadań, przede wszystkim służących politycznemu niewoleniu społeczeństwa i realizacji totalitarnych aspiracji komunistycznego aparatu władzy. Celem tego artykułu jest ukazanie ambiwalencji politycznej działań pionu II SB w świetle wybranych przykładów z różnych części Górnego Śląska, bez pretendowania do wyczerpania tematyki związanej z jego aktywnością „na odcinku niemieckim”.

Po generalnej reorganizacji aparatu bezpieczeństwa na przełomie lat 1956 i 1957 tematyką niemiecką zajmował się początkowo również pion III Służby Bezpieczeństwa, podległy Departamentowi III Ministerstwa Spraw Wewnętrznych i reprezentowany w terenie zwłaszcza przez wydziały III SB komend wojewódzkich Milicji Obywatelskiej. Realizował on zadania związane m.in. z tzw. ochroną gospodarki i zwalczaniem opozycyjnej działalności politycznej. Jego kompetencje obejmowały pierwotnie również zwalczanie przejawów rewizjonizmu niemieckiego wśród rdzennej ludności tzw. Ziemi Odzyskanych¹.

W ramach Departamentu III MSW walką z „rewizjonizmem niemieckim” zajmował się Wydział III, którego kompetencje obejmowały także zwalczanie „dywersji ideologicznej i politycznej” prowadzonej przez Radio Wolna Europa i inne ośrodki zagraniczne. Na poziomie lokalnym odpowiednikiem organizacyjnym tego wydziału były wyodrębnione z czasem grupy III

---

¹ H. Dominiczak, *Organy bezpieczeństwa PRL 1944–1990. Rozwój i działalność w świetle dokumentów MSW*, Warszawa 1997, s. 131; *Aparat bezpieczeństwa w Polsce. Kadra kierownicza*, t. 2: 1956–1975, red. nauk. P. Piotrowski, Warszawa 2006, s. 14; M. Hermański, A. Jusupović, T. Wróblewski, *Cywilne organy bezpieczeństwa państwa 1956–1990* [w:] *Historyczno-prawna analiza struktur organów bezpieczeństwa państwa w Polsce Ludowej (1944–1990). Zbiór studiów*, red. A. Jusupović, R. Leśkiewicz, Warszawa 2013, s. 124–125. W ścisłym tego słowa znaczeniu pod pojęciem rewizjonizmu niemieckiego należałoby rozumieć zjawiska związane z dążeniem do podważenia na korzyść Niemiec politycznego i terytorialnego *status quo* w Europie, ukształtowanego w wyniku drugiej wojny światowej. W codziennej praktyce aparatu bezpieczeństwa Polski Ludowej pojęcie to było jednak stosowane w znacznie szerszym znaczeniu, obejmującym najrozmaitsze przejawy postaw proniemieckich wśród rodzimej ludności Ziemi Zachodnich i Północnych.

wydziałów III SB komend wojewódzkich MO. O tworzeniu grup decydowali w praktyce komendanci wojewódzcy MO, zatem sytuacja pod tym względem mogła przedstawiać się rozmaicie w poszczególnych województwach².

Rdzenną ludnością Górnego Śląska i jej kontaktami z RFN i Berlinem Zachodnim interesował się od początku pion II SB. Jego zadania zasadniczo obejmowały działalność kontrywywiadowczą, a w praktyce śledzenie wszelkich kontaktów zagranicznych obywateli PRL na kierunku zachodnim³. W 1965 r. pion ten przejął także dotychczasowe zadania pionu III w zakresie walki z „rewizjonizmem niemieckim”. Wraz z tym przejęto potrzebną dokumentację, agenturę itp.⁴

W województwach obejmujących tereny górnośląskie pion II SB zajmował się przede wszystkim zwalczaniem postaw proniemieckich i śledzeniem kontaktów miejscowej ludności z Republiką Federalną Niemiec i Berlinem Zachodnim. Zachował się ramowy zakres zadań Wydziału II SB Komendy Wojewódzkiej MO w Opolu z kwietnia 1975 r.:

– „rozpoznaje i inwigiluje osoby i grupy osób podatne na wpływy rewizjonizmu zachodniemieckiego, podejrzane o działalność prozachodniemiecką oraz powiązane w przeszłości z hitlerowskim aparatem ucisku oraz organizacjami odwetowymi, rewizjonistycznymi, ziomkowskimi itp.;

– prowadzi operacyjne rozpracowanie ośrodków i organizacji rewizjonistycznych NRF oddziałujących na kraj i województwo”⁵.

W latach 1970–1971 działalność pionu II SB w województwie opolskim na kierunku niemieckim, włącznie ze zwalczaniem postaw proniemieckich wśród rodzimej ludności śląskiej, usystematyzowano przez założenie kilku

² *Aparat bezpieczeństwa w Polsce...*, t. 2, s. 14, 22.

³ Por. M. Hermański, A. Jusupović, T. Wróblewski, *Cywilne organy...*, s. 123–124; P. Piotrowski, *Struktury Służby Bezpieczeństwa MSW 1975–1990*, „Pamięć i Sprawiedliwość” 2003, nr 1, s. 63; R. Terlecki, *Miecz i tarcza komunizmu. Historia aparatu bezpieczeństwa w Polsce 1944–1990*, Kraków 2007, s. 360.

⁴ Archiwum Instytutu Pamięci Narodowej Oddział we Wrocławiu (dalej: AIPN Wr), 09/853, Protokół zdawczo-odbiorczy, 24 II 1965 r., s. 4 (pdf). Por. P. Piotrowski, *Struktury Służby Bezpieczeństwa...*, s. 64. W przypadku województwa opolskiego podstawę przekazania stanowiło zarządzenie zastępcy komendanta wojewódzkiego ds. bezpieczeństwa pplk. Józefa Spisaka z 23 II 1965 r. Był to kolejny krok na drodze do stopniowego ograniczania początkowo niezwykle szerokich kompetencji pionu III SB na rzecz innych pionów organizacyjnych tej służby. Nieco wcześniej, w 1962 r., z zakresu kompetencji tego pionu wyłączono sprawy związane z działaniami wobec Kościoła i powierzono je nowo utworzonemu pionowi IV. Zmiany te mogły mieć w podtekście również ówczesną sytuację polityczną, związaną m.in. z gwałtownym zaostreniem się stosunków państwo–Kościół i generalnym nasileniem walki z przejawami niemieczyzny na tzw. Ziemiach Odzyskanych. Por. Z. Bereszyński, *Komunistyczny aparat bezpieczeństwa i ludność niemiecka na Górnym Śląsku w latach 1945–1990*, wyd. 2, Opole–Gliwice 2019, s. 99–100.

⁵ AIPN Wr, 09/64, Zakres pracy Wydziału II Służby Bezpieczeństwa KW MO w Opolu, [kwiecień 1975 r.], s. 3.

spraw obiektowych. Jedną z nich, o kryptonimie „Ziomkowie”, założono pod koniec grudnia 1970 r. Jej celem miało być: „Ustalenie i rozpoznanie elementów narodowości niemieckiej [na terenie] woj[ewództwa] opolskiego uprawiających proniemiecką i rewizjonistyczno-odwetową działalność. Rozpoznanie duchowych przywódców wym[ienionego] środowiska i ich powiązań z wrogimi ośrodkami i osobami w NRF”. W ramach sprawy kryptonim „Ziomkowie” miano podejmować „działania operacyjne zmierzające do zapobiegania i paraliżowania szkodliwych wystąpień osób narodowości niemieckiej, ich kontaktów z NRF i wrogiego oddziaływania rewizjonistycznego na środowisko”. Ujawnione przez SB osoby o poglądach proniemieckich zamierzano poddawać „operacyjnej inwigilacji”⁶.

Z początkiem kwietnia 1971 r. założono sprawę obiektową o kryptonimie „Westfalia” mającą na celu „rozpoznawanie form i metod oddziaływania ośrodków wrogich NRF na ludność rodzimą woj[ewództwa] opolskiego w świetle nowej sytuacji politycznej między Polską a NRF [po zawarciu w grudniu 1970 r. układu o podstawach normalizacji stosunków między PRL a RFN – Z.B.]”. Obiektem zainteresowania SB miały być przede wszystkim osoby przejawiające „tendencje do odbudowywania i zalegalizowania niemieckiej mniejszości narodowej w naszym województwie”⁷.

W grudniu 1970 r. Wydział II SB KW MO w Opolu założył sprawy obiektowe o kryptonimach „Ośrodek” i „Rozgłośnia”. Cel pierwszej z nich był jasny: „Rozpoznanie planów i zamierzeń organizacji ziomkowskiej Górnoślązaków z siedzibą zarządu federalnego w Bonn, ustalenie stosowanych środków i metod oddziaływania na ludność miejscowego pochodzenia”. Przedsięwzięcia operacyjne stosowane w ramach tej sprawy miały na zasadzie odcinania i kompromitowania zapobiegać i przeciwdziałać poczynaniom „kontrolowanego ośrodka Górnoślązaków w Bonn oraz osób z nim związanych”⁸.

Celem sprawy kryptonim „Rozgłośnia” było: „Systematyczne rozpoznawanie i dokumentowanie form i metod działania” zachodnioniemie-

⁶ AIPN Wr, 013/13, Wniosek o wszczęcie sprawy obiektowej kryptonim „Ziomkowie”, 28 XII 1970 r., k. 3. W tym samym czasie na analogicznej zasadzie, tj. przez zakładanie spraw obiektowych, usystematyzowano pracę operacyjną SB w innych obszarach zainteresowań tej służby, np. w zakresie tzw. ochrony gospodarki czy inwigilacji Kościoła i środowisk katolickich. W wydanej przez MSW w lutym 1970 r. instrukcji o pracy operacyjnej SB szczegółowo określono zasady prowadzenia tego rodzaju spraw i innych kategorii spraw operacyjnych. Por. *Instrukcje o pracy operacyjnej aparatu bezpieczeństwa (1945–1989)*, wstęp i oprac. T. Ruzikowski, Warszawa 2004, s. 135.

⁷ AIPN Wr, 09/853, Wniosek o wszczęcie sprawy obiektowej kryptonim „Westfalia”, 1 IV 1971 r., k. 5.

⁸ *Ibidem*, Wniosek o wszczęcie sprawy obiektowej kryptonim „Ośrodek”, 23 XII 1970 r., k. 2.

ckich rozgłośni radiowych Deutschlandfunk i Deutsche Welle. W uzasadnieniu wniosku o założenie tej sprawy pisano m.in.: „Prowadzona w sposób naukowo-psychologiczny propaganda tych radiostacji polega na szerzeniu i wzniecaniu nastrojów proniemieckich, tendencji wyjazdowych wśród ludności miejscowego pochodzenia”. Obiektem zainteresowania SB były przede wszystkim osoby utrzymujące kontakty korespondencyjne z tymi rozgłościami⁹.

W maju 1971 r. założono sprawę obiektową o kryptonimie „Elita”, w ramach której zamierzano sprawować kontrolę operacyjną nad osobami „spośród elementu pohitlerowskiego i ze środowisk proniemieckich”. W Wydziale „C” KW MO w Opolu (zajmującym się prowadzeniem ewidencji operacyjnej) zarejestrowano w tym czasie 2950 osób zaliczanych do tej kategorii¹⁰.

Warto również wspomnieć o sprawie obiektowej o kryptonimie „Ostforschung” założonej w listopadzie 1971 r. Jej celem było rozpoznawanie form i metod działania oraz struktury organizacyjnej zachodnioniemieckich placówek naukowych zajmujących się problematyką wschodnią. SB zamierzała stosować zwłaszcza „działania profilaktyczne mające na celu kompromitowanie pracowników tych placówek, znanych z wrogiej postawy lub działalności przeciwko PRL, oraz odcinanie kontaktów utrzymywanych przez naszych obywateli z tymi osobami”¹¹.

Sprawy o kryptonimach „Ziomkowie”, „Westfalia”, „Ośrodek”, „Rozgłośnia”, „Elita” i „Ostforschung” prowadzono do sierpnia 1972 r., gdy postanowiono je zamknąć¹². W ich miejsce w połowie sierpnia tego roku założono jedną sprawę o kryptonimie „Ideologowie”. Podstawę prawną do rozpoczęcia działań stanowiło Zarządzenie nr 0014/72 dyrektora Departamentu II MSW z 24 lipca 1972 r.¹³

Sprawa o kryptonimie „Ideologowie”, prowadzona przez SB aż do 1989 r., miała na celu: „Ustalenie i rozpoznanie operacyjne planów

⁹ *Ibidem*, Wniosek o wszczęcie sprawy obiektowej kryptonim „Rozgłośnia”, 29 XII 1970 r., k. 4.

¹⁰ *Ibidem*, Wniosek o wszczęcie sprawy obiektowej kryptonim „Elita”, 5 V 1971 r., k. 6.

¹¹ *Ibidem*, Wniosek o wszczęcie sprawy obiektowej kryptonim „Ostforschung”, 8 XI 1971 r., k. 7.

¹² *Ibidem*, Wniosek o zaniechanie sprawy obiektowej kryptonim „Ziomkowie”, 11 VIII 1972 r., k. 8; *ibidem*, Wniosek o zaniechanie sprawy obiektowej kryptonim „Ośrodek”, 12 VIII 1972 r., k. 9; *ibidem*, Wniosek o zaniechanie sprawy obiektowej kryptonim „Westfalia”, 12 VIII 1972 r., k. 10; *ibidem*, Wniosek o zaniechanie sprawy obiektowej kryptonim „Ostforschung”, 12 VIII 1972 r., k. 11; *ibidem*, Wniosek o zaniechanie sprawy obiektowej kryptonim „Elita”, 12 VIII 1972 r., k. 12.

¹³ *Ibidem*, Wniosek o wszczęcie sprawy obiektowej krypt. „Ideologowie”, 14 VIII 1972 r., k. 13–15. Por. P. Piotrowski, *Struktury Służby Bezpieczeństwa...*, s. 63.

i zamierzeń ośrodków dywersji ideologicznej NRF i całokształtu ich działalności oraz ujawnianie osób prowadzących wrogą działalność. Rozpoznanie duchowych przywódców środowiska proniemieckiego i rewizjonistyczno-odwetowego [na terenie] woj[ewództwa] opolskiego i ich powiązań z wrogimi ośrodkami i osobami w NRF. Ustalenie faktów, form, metod i charakteru wrogiej działalności uprawianej przez osoby pozostające pod wpływami wrogich ośrodków”¹⁴.

W ramach sprawy kryptonim „Ideologowie” założono kilka odrębnych teczek dla poszczególnych zagadnień operacyjnych. Teczka nr 1 odnosiła się do organizacji ziomkowskich Górnoślązaków i Ślązaków w RFN i „obywateli polskich współpracujących z tymi organizacjami”. Tematem teczek nr 2 była działalność zachodnioniemieckich ośrodków badawczych zajmujących się problematyką wschodnią (niem. Ostforschung). Teczka nr 3 dotyczyła rozgłośni radiowych Deutschlandfunk i Deutsche Welle. Teczka nr 4 założono w związku z działalnością zachodnioniemieckich organizacji charytatywnych udzielających „zorganizowanej pomocy materialnej ludności rodzimej woj[ewództwa] opolskiego”. Tematem teczek nr 5 były „osoby i fakty dotyczące inspiracji do wyjazdów emigracyjnych, osoby zarejestrowane w NCK i deklarujące narodowość niemiecką oraz wywierające presję na zalegalizowanie niemieckiej mniejszości narodowej w woj[ewództwie] opolskim”. Teczka nr 6 dotyczyła „grup i osób o poglądach rewizjonistyczno-odwetowych”. Założono ją „celem ustalenia i rozpoznawania form i metod ich działania, zapobiegania i paraliżowania wrogiej i szkodliwej działalności przez stosowanie profilaktyki i represji”. Teczka nr 7 założono z myślą o okresowej kontroli „członków byłego hitlerowskiego aparatu ucisku, byłych członków i przywódców nielegalnych organizacji rewizjonistycznych, [a także] osób represjonowanych w przeszłości za działalność rewizjonistyczno-odwetową”¹⁵.

Materiały zgromadzone w wymienionych teczkach, zachowane w oryginale, zawierają mnóstwo informacji na temat rozmaitych przejawów niemczyzny i postaw proniemieckich wśród rdzennej ludności śląskiej, jej relacji z RFN i Berlinem Zachodnim i związanych z tym działań aparatu bezpieczeństwa. Znajdujemy tam przede wszystkim dość szczegółowe dane na temat działań represyjnych w ramach walki z „rewizjonizmem niemieckim”. Do akt sprawy kryptonim „Ideologowie” trafiały również informacje i materiały gromadzone w ramach innych spraw operacyjnych o tematyce niemieckiej aż do przełomu lat 1989 i 1990. W jej ramach

¹⁴ AIPN Wr, 013/13, Wniosek o wszczęcie sprawy obiektowej krypt. „Ideologowie”, 14 VIII 1972 r., k. 13.

¹⁵ *Ibidem*, k. 13–15.

powstawały również opracowania o charakterze zbiorczym – nierzadko bardzo obszerne – obrazujące skalę zjawisk zwalczanych przez SB, a także skalę i efekty podejmowanych działań represyjnych. Wiele miejsca w aktach tej sprawy zajmowała wewnątrzresortowa korespondencja o tematyce niemieckiej. Gromadzono tam również informacje i materiały dotyczące faktów i wydarzeń z okresu przed założeniem sprawy „Ideologowie”. Dzięki temu zachowane w sporej liczbie tomów akta stanowią dziś szczególnie cenne źródło informacji na temat całokształtu działań pionu II SB „na odcinku niemieckim” w województwie opolskim. Podobne znaczenie w odniesieniu do województwa katowickiego mają wielotomowe akta założonej w 1986 r. sprawy operacyjnego rozpracowania o kryptonimie „Mniejszość”, o której będzie jeszcze mowa poniżej.

Według zachowanych materiałów z wiosny 1975 r. tematyką niemiecką zajmowały się dwie grupy Wydziału II SB KW MO w Opolu – III i III A. Grupa III miała zwalczać działalność wywiadu RFN, Grupa III A zaś zachodnioniemiecki „rewizjonizm odwetowy”¹⁶.

W połowie 1975 r., w ramach ogólnej reorganizacji aparatu bezpieczeństwa, podział na grupy zastąpiono podziałem na sekcje. Dotychczasowe zadania grup III i III A Wydziału II SB KW MO realizowały odąd opatrzone analogiczną numeracją sekcje Wydziału II KW MO, a później (od 1983 r.) Wydziału II Wojewódzkiego Urzędu Spraw Wewnętrznych¹⁷. Na szczeblu centralnym organizacyjnym odpowiednikiem tych sekcji był Wydział III Departamentu II MSW¹⁸.

Sekcja III Wydziału II KW MO miała organizować i prowadzić pracę kontrwywiadowczą w celu zapobiegania i zwalczania „szpiegowsko-dywersyjnej działalności służb specjalnych RFN, skierowanej przeciwko PRL lub zaprzyjaźnionym krajom socjalistycznym”¹⁹. Zakres zadań Sekcji III A obejmował „działania operacyjne zmierzające do rozpoznania i zwalczania rewizjonizmu zachodnioniemieckiego i osób powiązanych w przeszłości z hitlerowskim aparatem ucisku”²⁰. W ujęciu bardziej szczegółowym sekcja ta miała:

- rozpoznawać „osoby lub grupy osób podatne na wpływ rewizjonizmu zachodnioniemieckiego”;

¹⁶ AIPN Wr, 09/64, Projekt 1. Zakres pracy i struktura organizacyjna Wydziału II SB KW MO w Opolu, [kwiecień 1975 r.], s. 81.

¹⁷ *Ibidem*, Zakres pracy i struktura organizacyjna Wydziału II KW MO w Opolu, 19 VI 1975 r., s. 43, 175.

¹⁸ R. Terlecki, *Miecz i tarcza...*, s. 356, 360.

¹⁹ AIPN Wr, 09/64, Zakres pracy i struktura organizacyjna Wydziału II KW MO w Opolu, 19 VI 1975 r., s. 48.

²⁰ *Ibidem*, s. 49.

- inwigilować osoby powiązane „w przeszłości z hitlerowskim aparatem ucisku”, podejrzane o prowadzenie działalności „prozachodnio-niemieckiej” bądź skazane „za tego rodzaju przestępstwa”;
- prowadzić operacyjne rozpoznanie ośrodków i organizacji rewizjonistycznych w RFN oddziałujących na sytuację w Polsce („oddziaływujących na kraj”) ²¹.

W ramach realizacji wymienionych powyżej zadań miano prowadzić „sprawy operacyjne wszystkich kategorii”, a także organizować „dopływ szerokiej wiedzy” o sytuacji w obserwowanych środowiskach i grupach społecznych poprzez pozyskiwanie („budowę”) źródeł informacji oraz rozwijanie sieci agenturalnej wraz z obsługującymi ją rezydentami („rezydenturą”) ²².

Sekcja III A Wydziału II KW MO w Opolu miała ponadto współdziałać z Instytutem Śląskim w tym mieście, którego zakres zainteresowań badawczych obejmował w szczególności tematykę niemcoznawczą. Chodziło konkretnie o działalność Zakładu Stosunków Międzynarodowych, a wcześniej Samodzielnej Sekcji Niemcoznawczej Instytutu Śląskiego w zakresie odnoszącym się do Niemiec Zachodnich ²³.

Do maja 1975 r. działały także referaty SB w poszczególnych komendach powiatowych i miejsko-powiatowych MO. Ich zadania obejmowały również prowadzenie spraw, którymi zainteresował się pion II SB. Gdy z końcem maja 1975 r. zlikwidowano powiaty i powiatowe struktury aparatu bezpieczeństwa, materiały operacyjne o takiej tematyce, wraz z agenturą posiadaną przez poszczególne referaty powiatowe SB, protokolarnie przejęły wydziały II odpowiednich komend wojewódzkich MO ²⁴.

²¹ *Ibidem.*

²² *Ibidem.*

²³ *Ibidem.* Struktura organizacyjna Instytutu Śląskiego obejmowała do 1968 r. trzy zakłady naukowo-badawcze i Samodzielną Pracownię Niemcoznawczą. W 1968 r. ta ostatnia komórka organizacyjna została przekształcona w Zakład Stosunków Międzynarodowych. Por. M. Lis, *Historia PIN – Instytutu Śląskiego w Opolu*, Państwowy Instytut Naukowy – Instytut Śląski w Opolu, <http://instytutslaski.com/o-instytucie-slaskim/>, dostęp 10 X 2020 r.

²⁴ AIPN Wr, 09/322, Protokół zdawczo-odbiorczy materiałów operacyjnych Referatu SB KP i M MO Brzeg po pionie II, 12 VI 1975 r., s. 5–7; *ibidem*, Protokół zdawczo-odbiorczy materiałów operacyjnych Służby Bezpieczeństwa KP MO w Głubczycach po pionie II, 4 VI 1975 r., s. 8–9; *ibidem*, Protokół zdawczo-odbiorczy [materiałów operacyjnych] Referatu S[łużby] Bezp[ieczeństwa] KP MO Grodków [z zakresu zainteresowań] Wydz[iału] II [KW MO], 20 VI 1975 r., s. 10; *ibidem*, Akt zdawczo-odbiorczy [materiałów operacyjnych] Referatu Służby Bezpieczeństwa KP MO w Kluczborku po pionie II, 2 VI 1975 r., s. 12–14; *ibidem*, Akt zdawczo-odbiorczy materiałów operacyjnych Referatu S[łużby] Bezp[ieczeństwa] KP MO w Koźlu po pionie II, 6 VI 1975 r., s. 15–19; *ibidem*, Akt zdawczo-odbiorczy materiałów operacyjnych Referatu Służby Bezpieczeństwa KP MO w Krapkowicach po pionie II, 31 V 1975 r., s. 20–23; *ibidem*,

W poszczególnych województwach utworzono jednak terenowe grupy operacyjne (ekspozytury) SB z siedzibami w niektórych większych miastach. Obszar ich działania obejmował z reguły jeden lub więcej byłych powiatów i ewentualnie wybrane gminy. W województwie opolskim powstały one w pięciu miastach: Brzegu, Nysie, Kędzierzynie-Koźlu, Kluczborku i Strzelcach Opolskich. W skład grupy wchodził funkcjonariusze realizujący zadania z zakresu działania niektórych pionów organizacyjnych SB. W większości przypadków byli wśród nich również funkcjonariusze zajmujący się sprawami z zakresu działania pionu II SB. Potrzebę utworzenia tych struktur uzasadniano głównie tym, że mieszkańcy województwa opolskiego utrzymują „silne związki rodzinne i inne powiązania z państwami kapitalistycznymi, a zwłaszcza z RFN”²⁵.

W czerwcu 1975 r. planowano, że w Sekcji III KW MO w Opolu będzie zatrudnionych ośmiu funkcjonariuszy: kierownik, czterech starszych inspektorów, dwóch inspektorów i młodszy inspektor. W Sekcji III A miało pracować sześć osób: kierownik, trzech starszych inspektorów, inspektor i młodszy inspektor²⁶.

Kolejną reorganizację aparatu bezpieczeństwa przeprowadzono po uchwaleniu *Ustawy z dnia 14 lipca 1983 r. o Urzędzie Ministra Spraw Wewnętrznych i zakresie działania podległych mu organów*, która uregulowała działalność Służby Bezpieczeństwa. Na jej mocy dotychczasowe komendy i komisariaty Milicji Obywatelskiej przekształcono

---

Protokół zdawczo-odbiorczy materiałów operacyjnych po zagadnieniu Wydziału II Referatu Służby Bezpieczeństwa KP MO w Namysłowie, 5 VI 1975 r., s. 24–25; *ibidem*, Akt zdawczo-odbiorczy materiałów operacyjnych Referatu Służby Bezpieczeństwa KP MO w Nysie po pionie II, 6 VI 1975 r., s. 26–29; *ibidem*, Protokół zdawczo-odbiorczy czynnych zainteresowań, tajnych współpracowników, L[okali] K[ontaktowych], kandydatów, K[ontaktów] O[peracyjnych] po pionie II z terenu b. powiatu Olesno, 24 VI 1975 r., s. 30–31; *ibidem*, Akt zdawczo-odbiorczy dokumentów operacyjnych SB KM i P MO w Opolu po pionie II, 9 VI 1975 r., s. 32–38; *ibidem*, Akt zdawczo-odbiorczy materiałów operacyjnych Referatu Służby Bezpieczeństwa KP MO Prudnik po pionie II, 12 VI 1975 r., s. 39–43; *ibidem*, Protokół zdawczo-odbiorczy do protokołu głównego po pionie II, 6 VI 1975 r., s. 44–45; *ibidem*, Protokół zdawczo-odbiorczy teczek personalnych, [teczek] pracy tajnych współpracowników po pionie II, 31 V 1975 r., s. 46–52; *ibidem*, Akt zdawczo-odbiorczy materiałów operacyjnych Referatu SB KP MO Strzelce Opolskie po pionie II, 20 VI 1975 r., s. 54–57; *ibidem*, Protokół zdawczo-odbiorczy [materiałów operacyjnych Referatu] Służby Bezpieczeństwa KP MO Niemodlin – pion II, 17 VI 1975 r., s. 58–59 [kopia cyfrowa – pdf].

²⁵ AIPN Wr, 09/64, Tabela proponowanych terenowych grup operacyjnych oraz ogniw techniczno-operacyjnych, [kwiecień 1975 r.], s. 144; *ibidem*, [Część dokumentu bez tytułu i daty z 1975 r.], s. 215–216; *ibidem*, Problemy występujące w ekspozyturach, [kwiecień 1975 r.], s. 217–220.

²⁶ AIPN Wr, 09/64, Zakres pracy i struktura organizacyjna Wydziału II KW MO w Opolu, 19 VI 1975 r., s. 43.

w terenowe urzędy spraw wewnętrznych z pionami MO i SB²⁷. Wydziały II komend wojewódzkich MO zreorganizowano w analogiczne wydziały wojewódzkich urzędów spraw wewnętrznych. Zadania z zakresu działania pionu II SB realizowała również część funkcjonariuszy zatrudnionych w rejonowych urzędach spraw wewnętrznych.

Działalność pionu II SB „na odcinku niemieckim” można określić jako połączenie pracy kontrwywiadowczej ze śledzeniem i aktywnym zwalczaniem wszelkiego rodzaju przejawów niemczyzny i postaw proniemieckich wśród obywateli PRL. Wiązały się z tym również działania o charakterze represyjnym bądź nękającym w stosunku do osób używających publicznie języka niemieckiego, utrzymujących podejrzone kontakty z Niemcami Zachodnimi, opiekujących się grobami poległych żołnierzy niemieckich, przejawiających negatywny stosunek do powojennej rzeczywistości politycznej itp.²⁸ Część zadań sekcji III A pionu II miała w praktyce charakter pracy wywiadowczej. Tak można bowiem zakwalifikować działania mające na celu rozpoznawanie funkcjonowania różnych instytucji zachodnio-niemieckich – od ziomkostw po instytuty naukowe i badawcze zajmujące się tematyką wschodnią (niem. *Ostforschung*).

W latach 1983–1989 pion II SB aktywnie przeciwdziałał kolejnym inicjatywom na rzecz tworzenia zorganizowanych struktur mniejszości niemieckiej na Górnym Śląsku. Wiązało się z tym zakładanie spraw operacyjnych w odniesieniu do tego rodzaju przedsięwzięć i ich organizatorów.

Przykładem tego typu akcji może być sprawa operacyjnego sprawdzenia o kryptonimie „Krajan”, założona w czerwcu 1985 r. przez Referat II SB Rejonowego Urzędu Spraw Wewnętrznych w Kędzierzynie-Koźlu w reakcji na utworzenie Stowarzyszenia Niemców w Polsce z siedzibą w Kędzierzynie-Koźlu i Kuźni Raciborskiej. Prowadzono ją do czerwca 1987 r.²⁹ W grudniu 1985 r. ten sam referat wszczął analogiczną

²⁷ Ustawa z dnia 14 VII 1983 r. o Urzędzie Ministra Spraw Wewnętrznych i zakresie działania podległych mu organów, Dz.U., 1983, nr 38, poz. 172. Por. *Aparat bezpieczeństwa w Polsce. Kadra kierownicza*, t. 3: 1975–1990, red. nauk. P. Piotrowski, Warszawa 2008, s. 47–48, 51–52; P. Piotrowski, *Struktury Służby Bezpieczeństwa...*, s. 57.

²⁸ Por. Z. Bereszyński, *Komunistyczny aparat bezpieczeństwa...*, s. 111–114.

²⁹ AIPN Wr, 011/1813, t. 1, Wniosek o wszczęcie sprawy operacyjnego sprawdzenia krypt. „Krajan”, 14 VI 1985 r., k. 6; *ibidem*, Wniosek o zakończenie sprawy operacyjnego sprawdzenia krypt. „Krajan”, nr ewid[encyjny] 30 135, 19 VI 1987 r., k. 35. W ramach tej sprawy SB wnikliwie interesowała się siedmioma niemieckimi działaczami, dla których założono indywidualne arkusze informacyjne osób rozpracowywanych: Herbert Piontek, Rudolf Jan Rum, Werner Józef Jozs, Jan Józef Białas, Joachim Smykała, Ginter Jan Krasówka i Manfred Józef Garus. Na listę osób mających związek ze sprawą i zasługujących „na uwagę z punktu widzenia operacyjnego” wpisano również Eugeniusza Szklarczyka, Georga Ungera, Józefa Hycę, Norberta Gaidę, Henryka Żurka, Andrzeja Osmendę i Jerzego Marchewkę. Największą wagę przywiązywano do rozpoznania

sprawę o kryptonimie „Ziomek” w związku z założeniem Towarzystwa Mniejszości Niemieckiej z siedzibą w Zdieszowicach. Prowadzono ją do kwietnia 1987 r.³⁰ Po zamknięciu wspomnianych spraw część objętych nimi osób pozostawała obiektem zainteresowania SB w ramach wspomnianej sprawy obiektowej kryptonim „Ideologowie”³¹.

W kwietniu 1986 r. Sekcja III A Wydziału II WUSW w Katowicach założyła sprawę operacyjnego rozpracowania o kryptonimie „Mniejszość” z myślą o gromadzeniu dokumentacji procesowej na potrzeby ewentualnego postępowania karnego przeciwko osobom działającym w zakładanych stopniowo od końca 1985 r. Kołach Zaprzyjaźnionych Niemców (niem. *Deutscher Freundschaftskreise* – DFK)³². Sprawę prowadzono do stycznia 1990 r.³³

Służba Bezpieczeństwa, reprezentowana przede wszystkim przez funkcjonariuszy pionu II SB, w rozmaity sposób represjonowała niemieckich działaczy. Inwigilowano poszczególne osoby, przeprowadzano rozmowy profilaktyczno-ostrzegawcze, werbowano agenturę w celu inwigilacji i wewnętrznego rozbijania środowisk organizującej się mniejszości niemieckiej³⁴.

Pion II SB, jako właściwy merytorycznie pion operacyjny aparatu bezpieczeństwa, inicjował i koordynował wspólne przedsięwzięcia różnych pionów tej służby podejmowane przeciw górnośląskim działaczom niemieckim. Za przykład niech posłuży aktywność Sekcji III A Wydziału II WUSW w Katowicach, która realizowała zadania związane z rozpoznawaniem

---

postawy i powiązań Herberta Pionka, postrzeganego jako lidera miejscowych działaczy niemieckich. Sprawę zamknięto w związku z wyjazdem za granicę Herberta Pionka.

³⁰ AIPN Wr, 065/1233, Wniosek o wszczęcie sprawy operacyjnego sprawdzenia krypt. „Ziomek”, 18 XII 1985 r.; *ibidem*, Wniosek o zakończenie sprawy operacyjnego sprawdzenia krypt. „Ziomek”, nr ewid[encyjny] 31 391 – 31 678, 21 IV 1987 r., mf [pdf]. Obiektem szczególnego zainteresowania SB w ramach tej sprawy byli dwaj miejscowi działacze niemieccy: Maksymilian Kalisz i Willibald Waniek. Dla obu założono indywidualne arkusze informacyjne osób rozpracowywanych. Sprawę zamknięto w związku z wyjazdem emigracyjnym Maksymiliana Kalisza.

³¹ *Ibidem*, Wniosek o zakończenie sprawy operacyjnego sprawdzenia krypt. „Ziomek”, nr ewid[encyjny] 31 391 – 31 678, 21 IV 1987 r., [b.p.], mf [pdf]; AIPN Wr, 011/1813, t. 1, Wniosek o zakończenie sprawy operacyjnego sprawdzenia krypt. „Krajan”, nr ewid[encyjny] 30 135, 19 VI 1987 r., k. 35.

³² Archiwum Instytutu Pamięci Narodowej Oddział w Katowicach (dalej: AIPN Ka), 048/915, t. 2, Raport [naczelnika Wydziału II WUSW w Katowicach dla zastępcy szefa WUSW ds. SB], 28 IV 1986 r., s. 7–8.

³³ AIPN Ka, 048/915, t. 1, Raport [dla zastępcy szefa WUSW ds. SB w Katowicach], 11 I 1990 r., s. 228–229; *ibidem*, Wniosek o zakończenie sprawy operacyjnego rozpracowania, 11 I 1990 r., s. 230; *ibidem*, t. 2, Informacja dla naczelnika Wydziału „C” WUSW w Katowicach, 11 I 1990 r., s. 251–252.

³⁴ AIPN Ka, 048/915, t. 3, s. 95–96, 128–129.

i zwalczaniem działalności „ośrodków odwetowych” w RFN, a także „wszelkiej wrogiej działalności rewizjonistycznej na terenie woj[ewództwa] katowickiego”. Sekcja ta odgrywała w tym zakresie „rolę koordynatora w stosunku do jednostek terenowych” SB. Te ostatnie miały obowiązek informowania jej „o wszelkich planowanych i dokonywanych aktach o charakterze rewizjonistycznym w celu zorganizowania efektywnego przeciwdziałania tego typu zjawiskom”. Pion II SB przeprowadzał związane z tym akcje w ramach sprawy obiektowej o kryptonimie „Odwetowcy” i sprawy operacyjnego rozpracowania kryptonim „Mniejszość”³⁵.

Koordynacyjną funkcję pionu II SB dobrze ilustruje wielka akcja prewencyjna SB, w wyniku której w maju 1986 r. udaremniono próbę zorganizowania Kongresu Kultury Niemieckiej na Górze Świętej Anny i podobnego spotkania w zespole kościelno-klasztornym w Raciborzu. Wzięli w niej udział funkcjonariusze różnych pionów SB, zwłaszcza pionu II, pionu śledczego i pionu „B”, zajmującego się obserwacją zewnętrzną. Włączono do niej również milicję: Wydział Ruchu Drogowego i ZOMO. Kierownictwo całej operacji powierzono naczelnikom Wydziału II i Wydziału Śledczego WUSW w Opolu – podpułkownikom Jerzemu Bielskiemu i Janowi Pastuchowi. Działaniami na Górze Świętej Anny miał kierować zastępca naczelnika Wydziału II WUSW w Opolu mjr Marian Andruszkiewicz³⁶. Podjęte działania prewencyjne polegały m.in. na przeprowadzeniu rewizji u niektórych działaczy niemieckich i zatrzymaniu ich w areszcie na 48 godz.³⁷

³⁵ AIPN Ka, 048/915, t. 3, Informacja, 11 XII 1986 r., s. 202; *ibidem*, t. 7, Kierunki działań [Sekcji III A Wydziału II WUSW w Katowicach w ramach sprawy operacyjnego rozpracowania krypt. „Mniejszość” na odcinku rewizjonizmu zachodnoniemieckiego ze szczególnym uwzględnieniem prób instytucjonalizowania się tzw. niemieckiej mniejszości narodowej na Śląsku, 27 XI 1986 r., s. 123.

³⁶ AIPN Ka, 048/915, t. 3, Notatka dot. koncepcji działań destrukcyjnych i zabezpieczających [w stosunku] do mającego się odbyć w dniu 10 V 1986 r. kongresu tzw. mniejszości niemieckiej w Polsce, 2 V 1986 r., k. 192–197; *ibidem*, Plan realizacji sprawy operacyjnego sprawdzenia krypt. „Krajan”, nr ewid[encyjny] 30 135, 8 V 1986 r., k. 209–214; *ibidem*, Pismo zastępcy naczelnika Wydziału IV WUSW w Opolu do naczelnika Wydziału II WUSW, 9 V 1986 r., k. 220 [pdf]; AIPN Wr, 013/13, Informacja dot. „Kongresu Kultury Niemców w Polsce” na Górze Św. Anny, który miał odbyć się w dniu 10 V 1986 r., k. 225–226.

³⁷ AIPN Wr, 011/1813, t. 2, Notatka służbowa dot. spraw operacyjnego sprawdzenia krypt. „Krajan” i krypt. „Ziomek”, 4 VI 1986 r., k. 52–53; *ibidem*, t. 3, Pismo zastępcy szefa WUSW ds. SB w Opolu do dyrektora Departamentu II i dyrektora Biura Śledczego MSW w Warszawie, 10 V 1986 r., k. 226; *ibidem*, Informacja dla szefa WUSW w Opolu, 10 V 1986 r., k. 228–229 [pdf]; AIPN Ka, 048/915, t. 2, Wniosek [o zatrzymanie Horsta Muschalika na 48 godzin i przeprowadzenie rewizji w jego miejscu zamieszkania], 8 V 1986 r., s. 109–110; *ibidem*, Analiza materiałów ujawnionych w trakcie przeszukania pomieszczeń mieszkalnych ob. Muszalik[a] Horsta, 5 VI 1986 r., s. 134–157. Por. Z. Bereszyński, *Komunistyczny aparat bezpieczeństwa...*, s. 130–132.

W czerwcu 1986 r. Służba Bezpieczeństwa skutecznie storpedowała próbę zorganizowania Kongresu Kultury Niemieckiej w Wodzisławiu. W działaniach prewencyjnych główną rolę odegrały rozmowy operacyjne przeprowadzone przez Sekcję III A Wydziału II WUSW w Katowicach³⁸. Sekcja III A Wydziału II WUSW w Katowicach realizowała zadania związane z rozpoznawaniem i zwalczaniem działalności „ośrodków odwetowych” w RFN, a także „wszelkiej wrogiej działalności rewizjonistycznej na terenie woj[ewództwa] katowickiego”. Sekcja ta spełniała w tym zakresie funkcję „koordynatora w stosunku do jednostek terenowych” SB. Te ostatnie miały obowiązek informowania jej „o wszelkich planowanych i dokonywanych aktach o charakterze rewizjonistycznym w celu zorganizowania efektywnego przeciwdziałania tego typu zjawiskom”. Związane z tym zadania prowadził pion II SB w ramach sprawy obiektowej o kryptonimie „Odwetowcy” i sprawy operacyjnego rozpracowania kryptonim „Mniejszość”³⁹.

Informacje pozyskiwane drogą operacyjną przez pion II SB przekazywano również na użytek władz partyjnych PZPR i władz administracyjnych zainteresowanych nastrojami i rozwojem sytuacji wśród rodzimej ludności śląskiej. Zdarzało się, że wraz z tego typu informacjami przekazywano też sugestie co do podjęcia określonych kroków administracyjnych w stosunku do miejscowych działaczy niemieckich. Przykładowo: w sierpniu lub wrześniu 1987 r. SB WUSW w Katowicach dowiedziało się, że działacze DFK zamierzają wystąpić do władz administracyjnych Bytomia, Gliwic i Zabrze o zezwolenie na założenie bibliotek na potrzeby ich środowiska. W związku z tym zastępca szefa WUSW ds. SB, płk Edmund Matys, zwrócił się do zastępcy szefa Rejonowego Urzędu Spraw Wewnętrznych ds. SB w Gliwicach i zastępców szefów miejskich urzędów spraw wewnętrznych ds. SB w Bytomiu i Zabrzu „o podjęcie stosownych działań operacyjnych zmierzających do wydania” przez miejscowe władze administracyjne „decyzji odmownej w tej sprawie”⁴⁰.

Wrogie działania aparatu bezpieczeństwa wobec górnośląskich działaczy niemieckich tylko częściowo można usprawiedliwić, gdy będzie się je postrzegało jako przejaw walki z rewizjonizmem niemieckim

³⁸ AIPN Ka, 048/915, t. 2, Informacja, 2 III 1987 r., s. 33; *ibidem*, Decyzja, 5 VI 1986 r., s. 203. Por. Z. Bereszyński, *Komunistyczny aparat bezpieczeństwa...*, s. 132–133.

³⁹ *Ibidem*, t. 3, Informacja, 11 XII 1986 r., s. 202; *ibidem*, t. 7, Kierunki działań [Sekcji III A Wydziału II WUSW w Katowicach w ramach sprawy operacyjnego rozpracowania krypt. „Mniejszość”] na odcinku rewizjonizmu zachodnoniemieckiego ze szczególnym uwzględnieniem prób instytucjonalizowania się tzw. niemieckiej mniejszości narodowej na Śląsku, 27 XI 1986 r., s. 123.

⁴⁰ AIPN Ka, 048/915, t. 6, Pismo zastępcy szefa WUSW ds. SB w Katowicach do zastępcy szefa RUSW ds. SB w Gliwicach oraz zastępców szefów MUSW w Bytomiu i Zabrzu, 9 IX 1987 r., s. 43.

i zagrożeniami dla powojennych granic zachodnich Polski. Faktyczne motywy organizatorów stowarzyszeń niemieckich miały bowiem przeważnie niewiele wspólnego z tego rodzaju niebezpieczeństwami. Z materiałów wytwarzanych przez SB wynika, że przez długi czas motywem dominującym była chęć zapewnienia sobie i innym osobom możliwości wyjazdu na pobyt stały do Niemiec Zachodnich. W ramowym planie działań w sprawie operacyjnego rozpracowania kryptonim „Mniejszość”, opracowanym jesienią 1986 r. przez kpt. Adama Kowalika z Sekcji III A Wydziału II WUSW w Katowicach, tak pisano o osobach organizujących stowarzyszenia niemieckie na Górnym Śląsku: „Próby tworzenia wspomnianych związków są formą nacisku na władze paszportowe w celu wymuszenia pozytywnej decyzji [w odpowiedzi na wnioski o wyrażenie zgody] na wyjazd [na pobyt] stały do RFN. Taki sam cel chcą osiągnąć osoby podejmujące na terenie ambasady RFN różnego rodzaju strajki głodowe i [inne] akcje protestacyjne. Stwierdziliśmy, że prawie wszyscy inicjatorzy tworzenia wspomnianych organizacji mniejszościowych, podejmujących akty protestu, starają się konsekwentnie od kilku czy kilkunastu lat o wyjazd [na pobyt] stały do RFN, dokumentując pochodzenie niemieckie”⁴¹. Chodziło zatem o realizację podstawowych praw człowieka, a działania SB ukierunkowane przeciwko nim należy postrzegać jako przejaw ich łamania.

W praktyce trudno było powiedzieć, w którym miejscu kończyła się praca kontrwywiadowcza pionu II SB, a zaczynała działalność o charakterze wywiadowczym lub związana w bezpośredni lub pośredni sposób ze zwalczaniem postaw opozycyjnych w społeczeństwie. Znakomitym tego przykładem jest wieloletnia aktywność owego pionu w środowisku Instytutu Śląskiego w Opolu.

Jak wspomniano, pion II opolskiej SB miał współdziałać z tą placówką naukowo-badawczą w zakresie problematyki niemieckiej. Zamierzano to realizować w różny sposób – w formie mniej lub bardziej oficjalnych kontaktów służbowych bądź na zasadzie współpracy o charakterze agenturalnym z poszczególnymi pracownikami Instytutu. Jednocześnie pion II SB inwigilował różnych pracowników tej placówki, ze szczególnym uwzględnieniem osób utrzymujących kontakty naukowe z Republiką Federalną Niemiec lub Berlinem Zachodnim, wyjeżdżających za granicę w celach naukowych itp. Informacje pozyskiwane w wyniku tych działań wykorzystywano również do zwalczania działalności opozycyjnej wśród pracowników Instytutu.

⁴¹ *Ibidem*, t. 7, Kierunki działań [Sekcji III A Wydziału II WUSW w Katowicach w ramach sprawy operacyjnego rozpracowania krypt. „Mniejszość”] na odcinku rewizjonizmu zachodniemieckiego ze szczególnym uwzględnieniem prób instytucjonalizowania się tzw. niemieckiej mniejszości narodowej na Śląsku, 27 XI 1986 r., s. 122. Por. Z. Bereszyński, *Komunistyczny aparat bezpieczeństwa...*, s. 152–153.

Pion II SB dzielił się nimi z pionem III, sprawującym nadzór operacyjny nad Instytutem (od początku lat siedemdziesiątych XX w. nadzór ten był sprawowany w ramach sprawy obiektowej o kryptonimie „Silesia” lub „Silesiae”).

Wyjątkowo interesujący przykład niezwykle złożonych relacji pionu II SB z Instytutem Śląskim w Opolu stanowi *casus* Franciszka Hawranka, historyka zatrudnionego w tej instytucji w latach 1972–1981 i legitymującego się od 1978 r. tytułem profesora nadzwyczajnego. Badacz ten zajmował się zawodowo przeszłością Śląska, a także dziejami ruchu komunistycznego, stanowiącymi zresztą główny obszar jego zainteresowań badawczych⁴². Jego miejsce w historii regionu jest jednak co najmniej mocno kontrowersyjne z uwagi na wieloletnie związki z komunistycznym aparatem bezpieczeństwa.

W kwietniu 1964 r., na długo przed podjęciem pracy w Instytucie Śląskim, Hawranek, pracujący w tym czasie jako nauczyciel historii w powiecie oleskim, został zarejestrowany pod pseudonimem „Tadeusz” jako kandydat na tajnego współpracownika SB Komendy Powiatowej MO w Oleśnie. Zarejestrowano go bez pobrania zobowiązania do współpracy. W tymże roku Hawranek obronił pracę doktorską, co w oczach SB na pewno znacznie podniosło jego atrakcyjność w charakterze kandydata na osobowe źródło informacji⁴³.

Na przełomie lat 1969 i 1970 „Tadeuszem” zainteresował się Wydział II KW MO w Opolu, który realizował wytyczne Wydziału III Departamentu II MSW dotyczące działań „na kierunku niemieckim”. W marcu 1970 r. przeprowadzono z nim rozmowę sondażową, by ustalić, czy zgodziłby się wyjechać na dłuższy czas do RFN i podjąć tam pracę w jednej z placówek badających problematykę wschodnią. Według zachowanych materiałów TW ps. „Tadeusz” wyraził chęć wyjazdu na dwa–trzy lata, gdyby SB stworzyła mu taką możliwość⁴⁴.

W marcu 1972 r., po podjęciu przez dr. hab. Hawranka etatowej pracy w Instytucie Śląskim, oleska SB przekazała „Tadeusza” do dyspozycji Wydziału II KW MO w Opolu. W ślad za tym dr. hab. Hawranka

⁴² Por. A. Maziarz, *Zarys dziejów katedr i zakładów* [w:] *Półwiecze Katedry i Zakłady Instytutu Historii w latach 1957–2007*, red. J. Dorobisz, Opole 2007, s. 28.

⁴³ Dziennik rejestracyjny po b. Wydziale „C” WUSW w Opolu – kserokopia w załączeniu do odpowiedzi na pismo BUDOpIII-051-32/09 z 10 V 2009 r., poz., 8, załącznik nr 4; AIPN Wr, 08/593, t. 1, Korespondencja operacyjna dot. sprawy obiektowej krypt. „Ideologowie”, 1969–1982; Pismo naczelnika Wydziału II KW MO w Opolu do naczelnika Wydziału III Departamentu II MSW w Warszawie, 25 IV 1972 r., k. 256–257.

⁴⁴ AIPN Wr, 08/593, t. 1, Korespondencja operacyjna dot. sprawy obiektowej „Ideologowie” 1969–1982; *ibidem*, Plan wstępnego operacyjnego rozeznania Instytutów Badania Wschodu w NRF, 19 X 1971 r., k. 233; *ibidem*, Pismo naczelnika Wydziału II KW MO w Opolu do naczelnika Wydziału III Departamentu II MSW w Warszawie, 25 IV 1972 r., k. 256.

zarejestrowano jako tajnego współpracownika SB o pseudonimie „Karol”. W 1975 r. awansował on na stanowisko wicedyrektora IŚ. Od tego momentu pion II SB dysponował osobowym źródłem informacji w najwyższym kierownictwie Instytutu. Sytuacja ta utrzymała się aż do śmierci „Karola” we wrześniu 1981 r. (zginął w wypadku samochodowym)⁴⁵.

Akta TW „Karol” się nie zachowały. Dysponujemy jedynie zapisami ewidencyjnymi i dość zdawkowymi informacjami w korespondencji Wydziału II KW MO w Opolu z Wydziałem III Departamentu II MSW. Nie ma w związku z tym możliwości ustalenia, jak w szczegółach przebiegały działania werbunkowe i jak faktycznie kształtowały się późniejsze relacje między „Karolem” i SB, na ile była to efektywna współpraca itp. Można jedynie snuć domysły na ten temat. Co istotne, we wspomnianych zapisach ewidencyjnych odnotowano, że w latach 1941–1945 Hawranek był oficerem „wojsk hitlerowskich”, lotnikiem i radiotelegrafistą⁴⁶. Ponadto dr Sebastian Rosenbaum z Oddziałowego Biura Badań Historycznych IPN w Katowicach natrafił w miejscowych zbiorach Archiwum Państwowego na dokument z akt NSDAP, w którym stwierdzono, że Hawranek, mimo ukończenia polskiego gimnazjum, „jest bezwarunkowo pewny politycznie”⁴⁷. Bardzo prawdopodobne, że wiedza na temat losów i postawy politycznej Hawranka w czasach hitlerowskich została skutecznie wykorzystana przez SB w działaniach werbunkowych wobec niego.

Do najdłużej i najintensywniej wykorzystywanych osobowych źródeł informacji SB wśród opolskich pracowników naukowych należał dr Stanisław Michalak, botanik, pracownik kolejno Muzeum Śląska Opolskiego (od 1960 r.), Instytutu Śląskiego (od 1972 r.) i Instytutu Pedagogiki opolskiej WSP (od 1975 r.)⁴⁸. Już od maja 1971 r. utrzymywał on kontakty służbowe z SB jako p.o. dyrektora muzeum. W związku z tym zarejestrowano go w charakterze kontaktu operacyjnego⁴⁹. W lutym 1972 r., po podjęciu przez Michalaka pracy w Instytucie Śląskim, Wydział II KW MO w Opolu zarejestrował go jako tajnego współpracownika o pseudonimie

⁴⁵ Kartoteka ogólnoinformacyjna Wydziału „C” WUSW w Opolu; Dziennik rejestracyjny po b. Wydziale „C” WUSW w Opolu – kserokopie w załączeniu do odpowiedzi na pismo BUDOpIII-051-32/09 z 10 V 2009 r., poz., 8, załączniki nr 1 i 3.

⁴⁶ Kartoteka ogólnoinformacyjna Wydziału „C” WUSW w Opolu – kserokopia w załączeniu do odpowiedzi na pismo BUDOpIII-051-32/09 z 10 V 2009 r., poz., 8, załącznik nr 1.

⁴⁷ Informacja pisemna (e-mail) od dr. Sebastiana Rosenbauma z 8 VIII 2019 r. wraz z kopią cyfrową dokumentu.

⁴⁸ Por. E. Holona, *Dr Stanisław Michalak (1933–2007)*, „Indeks. Pismo Uniwersytetu Opolskiego” 2007, nr 5–6, s. 81.

⁴⁹ AIPN Wr, 00268/6, t. 1, Wniosek o zarejestrowanie dr. Stanisława Michalaka jako kontaktu operacyjnego, 11 V 1971 r., k. 22–23; *ibidem*, Raport [dla I zastępcy komendanta wojewódzkiego MO ds. SB w Opolu], 8 II 1972 r., k. 30.

„Biolog”. Podstawę rejestracji stanowiło własnoręcznie napisane oświadczenie, w którym zgodził się „na współpracę ze Służbą Bezpieczeństwa”, wraz ze zobowiązaniem „do przestrzegania zasad ścisłej konspiracji”⁵⁰.

W pierwszych latach współpracy z aparatem bezpieczeństwa TW ps. „Biolog” był wykorzystywany głównie do celów związanych z kontrolą operacyjną kontaktów pracowników naukowych Instytutu Śląskiego z naukowcami zachodnioniemieckimi. Był on przydatny także jako źródło informacji na temat niektórych przedstawicieli miejscowego środowiska naukowego (Stefan Popiołek, Horst Więcek), inwigilowanych przez SB w ramach kwestionariuszy ewidencyjnych. Po przejściu „Biologa” do pracy na WSP w 1975 r. wykorzystywano go na tej uczelni „do rozpoznania i kontroli operacyjnej środowiska naukowców, kadry dydaktycznej i studentów [...] pod kątem kontaktów z cudzoziemcami (naukowcami) z K[rajów] K[apitalistycznych], sytuacji społeczno-politycznej w okresach ważnych wydarzeń politycznych i [przy okazji] wchodzących w życie decyzji gospodarczych”. Do zadań TW ps. „Biolog” należało także przekazywanie sygnałów „o wszystkich innych negatywnych zjawiskach i wrogich działaniach, jakie mogą wystąpić na uczelni”⁵¹.

Wydział II KW MO w Opolu początkowo planował „ofensywne” wykorzystanie „Biologa” w kraju i za granicą. Chodziło zwłaszcza o nawiązywanie przez niego kontaktów w niemieckich środowiskach ziomkowskich i wśród pracowników naukowych z niemieckich placówek badawczych zajmujących się problematyką wschodnią (Ostforschung)⁵². Zamierzeń tych jednak nie zrealizowano, ponieważ „Biologowi” nie udało się załatwić stypendium naukowego za granicą, a dodatkowo nie miał on powiązań rodzinnych z Zachodem⁵³.

⁵⁰ *Ibidem*, Kwestionariusz TW [ps. „Biolog”]. Rezultat pozyskania, k. 7–8; *ibidem*, Oświadczenie, 22 II 1972 r., k. 10.

⁵¹ *Ibidem*, Charakterystyka tajnego współpracownika ps. „Biolog”, nr ew[idencyjny] 16 586, 25 X 1986 r., k. 15. Stefan Popiołek (1926–1986), historyk, był organizatorem i dyrektorem Wojewódzkiego Archiwum Państwowego w Opolu w latach 1953–1966 i 1978–1986 oraz organizatorem i dyrektorem Muzeum Martyrologii Jeńców Wojennych w Łambinowicach w latach 1966–1978. Zob. B. Sypko, *Stefan Oswald Popiołek (1926–1986) i jego zasługi dla Opoli* [w:] *Opolanie znani i nieznan. Czasy po II wojnie światowej. Część I*, Opole 2017, red. M. Świder, s. 237–249. Horst Więcek był początkującym pracownikiem Instytutu Śląskiego. W 1978 r. wyjechał na pobyt czasowy do RFN i już nie powrócił do kraju. Zob. AIPN Wr, 065/1193, WUSW w Opolu, Notatka służbowa, 20 IV 1978 r., mf.

⁵² AIPN Wr, 00268/6, t. 1, Raport, 8 II 1972 r., k. 30–31; *ibidem*, Plan operacyjnego wykorzystania tajnego współpracownika ps. „Biolog” w związku z jego wyjazdem służbowym do Berlina Zachodniego w ramach stypendium Fundacji im. A. Humboldta, 26 IV 1972 r., k. 56–59.

⁵³ *Ibidem*, Charakterystyka tajnego współpracownika ps. „Biolog”, nr ew[idencyjny] 16 586, 25 X 1986 r. k. 15.

TW ps. „Biolog” był wyjątkowo hojnie wynagradzany za współpracę z SB. Od września 1971 do grudnia 1989 r. dokonano łącznie 62 wypłat wynagrodzenia pieniężnego na jego rzecz: pierwszych dwóch już w 1971 r., gdy Stanisław Michalak był jeszcze traktowany tylko jako kontakt operacyjny⁵⁴. Zachował się kompletny zbiór pokwitowań odbioru wynagrodzenia z podpisem „Biologa”⁵⁵.

Od 1973 r. do sieci agenturalnej pionu II SB zaliczano także TW ps. „Jan” ze środowiska Instytutu Śląskiego. Pod pseudonimem tym zarejestrowano doc. dr. hab. Jana Karola Tkocza, geografa kierującego do 1979 r. Zakładem Naukowo-Badawczym Komisji Odry IŚ. Podstawę rejestracji stanowiło sygnowane pseudonimem „Jan” pisemne zobowiązanie do zachowania „w ścisłej tajemnicy treści rozmów przeprowadzonych z pracownikiem Służby Bezpieczeństwa”⁵⁶.

TW ps. „Jan” współpracował z Wydziałem II KW MO w Opolu przez 10 lat. W tym czasie SB interesowała się nim głównie jako źródłem informacji w zakresie spraw związanych z kontaktami zagranicznymi pracowników IŚ. Po sierpniu 1980 r. „Jan” stał się dla SB wyjątkowo cennym źródłem informacji na temat politycznych postaw pracowników IŚ, ich stosunku do „Solidarności” itp. Przekazywane przez niego informacje, używane przez Wydział II KW MO innym wydziałom SB, a zwłaszcza Wydziałowi III, zaczęły w tym czasie odgrywać podstawową rolę w sprawowaniu kontroli operacyjnej nad Instytutem w ramach sprawy obiektowej kryptonim „Silesia”⁵⁷.

W drugiej połowie 1983 r. TW ps. „Jan” przejął Wydział III Wojewódzkiego Urzędu Spraw Wewnętrznych w Opolu. Miało to związek z ówczesną reorganizacją struktur aparatu bezpieczeństwa, w ramach której jego oficera prowadzącego, kpt. Zygmunta Pyszkowskiego („opiekującego” się również miejscowymi środowiskami dziennikarskimi), przeniesiono z pionu II do pionu III SB⁵⁸.

TW ps. „Jan” był efektywnie wykorzystywany przez SB do końca 1985 r. W późniejszym czasie traktowano go jako konsultanta, a nie taj-

⁵⁴ *Ibidem*, Arkusz wynagrodzeń tajnego współpracownika ps. „Biolog”, nr ew[idencyjny] 16 586, k. 12; *ibidem*, Wykaz wynagrodzeń tajnego współpracownika ps. „Biolog”, nr ew[idencyjny] 16 586, k. 20.

⁵⁵ *Ibidem*, [Pokwitowania], k. 93/1–9, 93/10–19, 93/1–64.

⁵⁶ AIPN Wr, 0064/1487, Kwestionariusz TW [ps. „Jan”]; *ibidem*, Oświadczenie, 30 VII 1973 r., mf. Por. Z. Bereszyński, *Instytut Śląski w Opolu w krzywym zwierciadle doniesień tajnego współpracownika ps. „Jan”* [w:] *Granice kompromisu. Naukowcy wobec aparatu władzy ludowej*, red. P. Franaszek, Warszawa 2015, s. 145–169.

⁵⁷ AIPN Wr, 0064/1487, Charakterystyka tajnego współpracownika ps. „Jan”, 7 III 1979 r.; *ibidem*, Charakterystyka konsultanta ps. „Jan”, nr ewid[encyjny] 18 148, 28 III 1988 r., mf.

⁵⁸ AIPN Wr, 0251/52, Przebieg służby (pracy) [Zygmunta Pyszkowskiego], k. 14.

nego współpracownika. W marcu 1988 r. Wydział III WUSW, na prośbę „Jana”, formalnie rozwiązał współpracę z nim z uwagi na jego stan zdrowia i złą kondycję psychiczną⁵⁹.

Ofensywną działalność pionu II SB „na kierunku niemieckim” ilustruje m.in. przypadek dr. (późniejszego prof.) Janusza Sawczuka, historyka zatrudnionego od grudnia 1972 r. jako adiunkt w Zakładzie Stosunków Międzynarodowych Instytutu Śląskiego. Jego kilkakrotne wyjazdy naukowe do RFN i Berlina Zachodniego stały się dla SB okazją do podejmowania wobec niego działań werbunkowych, obliczonych głównie na pozyskiwanie informacji o zachodnioniemieckich instytucjach naukowo-badawczych⁶⁰.

Jedną z prób podjęto w 1975 r., gdy dr Sawczuk powrócił z RFN, gdzie przebywał w ramach stypendium naukowego sfinansowanego przez Fundację im. Fiedricha Eberta. W korespondencji z Departamentem I MSW, zajmującym się działalnością wywiadowczą, opolska SB zobowiązała się do zorganizowania rozmowy operacyjnej z dr. Sawczukiem po jego powrocie do kraju⁶¹. Przeprowadził ją 20 września 1975 r. ppor. Edward Będkowski, inspektor Sekcji III Wydziału II KW MO w Opolu. W jej trakcie dr Sawczuk wymienił i pokrótce scharakteryzował poznanych przedstawicieli Fundacji im. F. Eberta. Nie wykraczał jednak zbytnio poza ogólnie dostępne informacje na temat tej instytucji. Pożyczył także ppor. Będkowskiemu oficjalny informator Fundacji⁶².

W sporządzonej notatce służbowej ppor. Będkowski pisał, że „należy podtrzymywać kontakt z S[awczukiem] J[anuszem] celem pozyskania go w charakterze t[ajnego] w[sprópracownika]”. Uzasadniał to tym, że „SJ ma możliwości dotarcia korespondencyjnego i osobistego do poznanych osób – pracowników Fundacji Eberta”. Odnotował jednak zastrzeżenia ze strony Sawczuka, który wykluczył możliwość udzielania pomocy SB w wypadku, gdyby to dotyczyło „jego środowiska, i to zarówno w zakładzie pracy, jak i poza nim”⁶³. Zapewne w związku z tym kontaktem z dr. Sawczukiem w późniejszym czasie nie podtrzymywano.

Wydział II SB KW MO w Opolu skontaktował się ponownie z dr. Sawczukiem dopiero w grudniu 1980 r., po jego powrocie z kolejnego

⁵⁹ AIPN Wr, 0010/1328, Notatka służbowa ze spotkania z konsultantem [ps. „Jan”], 3 X 1988 r., k. 249.

⁶⁰ Janusz Sawczuk był specjalistą w dziedzinie najnowszej historii powszechnej, nauk politycznych, stosunków międzynarodowych i niemiecznawstwa.

⁶¹ AIPN Wr, 0010/3901, Pismo zastępcy komendanta wojewódzkiego MO ds. SB w Opolu do zastępcy dyrektora Departamentu I MSW, 12 VIII 1975, k. 107.

⁶² *Ibidem*, Notatka służbowa z rozmowy przeprowadzonej 20 IX 1975 r. z dr. Januszem Sawczukiem, 22 IX 1975, k. 112–114.

⁶³ *Ibidem*, k. 114.

wyjazdu naukowego do RFN. Tym razem rozmawiał z nim por. Jan Smoliński, starszy inspektor Sekcji III Wydziału II KW MO. Sawczuk poinformował rozmówcę o swoim pobycie w RFN, ale „zdecydowanie odmówił” sporządzenia relacji pisemnej. Nie udzielił też żadnych wartościowych operacyjnie informacji na temat spraw krajowych⁶⁴.

Po raz kolejny próbowano wykorzystać dr. Sawczuka w charakterze źródła informacji w 1982 r., gdy ponownie wyjechał on w celach naukowych za granicę – tym razem do Berlina Zachodniego (w związku z pisaniem pracy habilitacyjnej o socjaldemokracji niemieckiej). Sawczuk bardzo niechętnie podszedł do rozmów z funkcjonariuszem SB i nie chciał udzielać informacji. W tej sytuacji zaszantażowano go trudnościami związanymi z przedłużeniem ważności paszportu.

We wrześniu 1982 r. dr Sawczuk powrócił do kraju, aby załatwić formalności paszportowe w celu przedłużenia pobytu za granicą o dalsze dwa miesiące. Okazało się wówczas, że sprawa jest bardzo trudna do załatwienia, mimo osobistego zaangażowania się w nią dyrektora IŚ, prof. Janusza Kroszela. Według relacji TW ps. „Mątwą” dr Sawczuk i prof. Kroszel musieli jeździć w tej sprawie aż do Warszawy⁶⁵. Problemy te wykorzystano jako środek nacisku na dr. Sawczuka podczas rozmowy operacyjnej, którą 27 września 1982 r. przeprowadził z nim kpt. Andrzej Srokosz, starszy inspektor Sekcji III Wydziału II KW MO w Opolu. W notatce służbowej kpt. Srokosz tak pisał o przełamaniu oporów dr. Sawczuka: „Rozmówca w poprzedniej rozmowie był bardzo oporny co do udzielania informacji. Aby tę sprawę zmienić, wykorzystałem jego trudności z otrzymaniem paszportu. Mianowicie powiedziałem mu, że kłopoty z paszportem to nasza sprawa i jest to ostrzeżenie na przyszłość, iż wyjazdy jego do k[rajów] k[apitalistycznych] zależne są tylko od naszej służby. Argumenty te dały pozytywny wynik, gdyż Sawczuk stał się bardziej rozmowny i nawet przyrzekł dostarczać informacje z jego pobytu za granicę”⁶⁶.

W trakcie rozmowy dr Sawczuk zrelacjonował swój pobyt w Berlinie Zachodnim. Nie podał jednak żadnych informacji, które mogły być wykorzystane przez SB do zwalczania postaw opozycyjnych w kraju. Kapitan Srokosz mógł być po części usatysfakcjonowany, ale najwyraźniej nie ufał dr. Sawczukowi, w związku z czym, zgodnie z treścią cytowanej notatki, planował kontrolowanie go przez osobowe źródła informacji –

⁶⁴ *Ibidem*, Notatka służbowa, 11 XII 1980 r., k. 157–159.

⁶⁵ *Ibidem*, Wyciąg z informacji od TW ps. „Mątwą” z 24 IX 1982 r., dokument z 13 X 1982 r., k. 168.

⁶⁶ *Ibidem*, Notatka służbowa dot. rozmowy z dr. Januszem Sawczukiem, 25 IX 1982 r., k. 166.

tajnych współpracowników o pseudonimach „Marek” i „Mątwa”. Relację dr. Sawczuka zamierzano skonfrontować z przekazem TW ps. „Marek”⁶⁷.

W kwietniu 1983 r. kpt. Srokosz doprowadził do ponownego spotkania z dr. Sawczukiem po jego powrocie z Berlina Zachodniego. W trakcie rozmowy w hotelu „Opole” Sawczuk opowiedział o swoich kontaktach naukowych za granicą. Wymienił nazwiska takich badaczy, jak prof. Bohdan Osadczuk („Aleksander Korab”), dr Peter Raina i dr Detlef Brandes⁶⁸. Na podstawie tej relacji opracowano meldunek operacyjny dla Wydziału VIII i Wydziału III Departamentu II MSW⁶⁹. Po raz kolejny nie pozyskano jednak żadnych informacji, które można byłoby wykorzystać przeciwko konkretnym osobom w kraju lub za granicą.

Zgodnie z treścią wspomnianego meldunku dla wydziałów Departamentu II MSW Służba Bezpieczeństwa planowała wykorzystanie dr. Sawczuka w charakterze osobowego źródła informacji do dalszego poszerzenia wiedzy na temat niektórych placówek naukowych w Berlinie Zachodnim i RFN zajmujących się tzw. badaniami wschodnimi⁷⁰. Brakuje jednak dokumentów, z których wynikałoby, że plany te zrealizowano.

Szczególnie ważną rolę w pracy pionu II SB (i nie tylko) w środowisku Instytutu Śląskiego odgrywały dane otrzymywane od wspomnianego już TW ps. „Mątwa”. Od listopada 1981 r. pod tym pseudonimem był zarejestrowany Bogusław Klisz, zatrudniony w IS do 1984 r. na stanowisku kadrowca. Pozyskiwane od „Mątwy” informacje dotyczyły m.in. zagranicznych wyjazdów naukowych pracowników Instytutu Śląskiego, ich zainteresowań badawczych, utrzymywanych kontaktów, przeszłości życiowej i zawodowej, cech osobowościowych itp. TW ps. „Mątwa” informował SB o spodziewanych zmianach kadrowych w Instytucie, np. sygnalizował, kto ma być w najbliższym czasie zatrudniony. To źródło należało do sieci agenturalnej Wydziału II KW MO/WUSW w Opolu, mimo to informacje „Mątwy” wykorzystywały również Wydział III KW MO w ramach sprawy obiektowej kryptonim „Silesiae” i Departament I MSW, odpowiedzialny za działalność wywiadowczą⁷¹.

Nadzór operacyjny pionu II SB nad środowiskiem Instytutu Śląskiego ilustruje – na zupełnie innej zasadzie – także *casus* prof. Janusza Kroszela,

⁶⁷ *Ibidem*.

⁶⁸ *Ibidem*, Notatka służbowa z rozmowy z KO „SJ”, 22 IV 1983 r., k. 170–171.

⁶⁹ *Ibidem*, Meldunek operacyjny, [kwiecień 1983 r.], k. 172.

⁷⁰ *Ibidem*.

⁷¹ AIPN Wr, 0064/1414, Kwestionariusz TW [ps. „Mątwa”]; *ibidem*, Kierunkowy plan pracy TW ps. „Mątwa”, nr 26 138, 27 VII 1983 r.; *ibidem*, Ocena tajnego współpracownika ps. „Mątwa”, nr ewid[encyjny] 26 138, 25 VIII 1986 r., mf. Por. Z. Bereszyński, *Instytut Śląski...*, s. 148.

ekonomisty, wybranego 29 marca 1982 r. na stanowisko dyrektora tej placówki. 27 października 1988 r. ppor. Czesław Mysona, starszy inspektor Sekcji III Wydziału II WUSW w Opolu, zarejestrował go w charakterze osoby zastrzeżonej. Rejestrację anulowano w styczniu 1990 r. Zgromadzone do tego czasu materiały na temat prof. Kroszela, według zachowanej dokumentacji, zostały oficjalnie zniszczone we własnym zakresie przez Sekcję III Wydziału II WUSW pod pretekstem braku wartości operacyjnej. Ostatnią osobą, która zajmowała się tym naukowcem, był ppor. Czesław Zwiech z tej sekcji⁷².

Pion II SB kontynuował działalność „na odcinku niemieckim” po przełomie politycznym w Polsce w 1989 r. i po powstaniu rządu pod prezesurą Tadeusza Mazowieckiego, o czym świadczy m.in. ostatni z przytoczonych przykładów. W listopadzie 1989 r. do zastępców szefów rejonowych urzędów spraw wewnętrznych ds. SB w Krapkowicach, Strzelcach Opolskich, Prudniku, Kędzierzynie-Koźlu, Głubczycach, Nysie, Kluczborku i Brzegu wysłano pismo sygnowane przez naczelnika Wydziału II WUSW w Opolu, ppłk. Jerzego Bielskiego. Ostrzegano w nim, że w najbliższym czasie „w strukturze »mniejszości niemieckiej« będą tworzone tzw. grupy miejscowe (niem. *Ortsgruppe*), w skład których będą wchodzić członkowie z dwóch–trzech miejscowości, oraz tzw. grupy powiatowe (niem. *Kreisgruppe*)”⁷³. Naczelnik Wydziału II WUSW prosił w celu operacyjnego wykorzystania o informowanie jego jednostki o spotkaniach „mniejszości niemieckiej” na terenie działania poszczególnych RUSW⁷⁴.

Środowiskami mniejszości niemieckiej nadal aktywnie interesowała się SB WUSW w Częstochowie. Od października 1988 r. tematyką tą zajmowała się tam Sekcja II Wydziału II WUSW, utworzona po połączeniu dotychczasowej Sekcji III (rozpracowującej „problematykę zachodnio-niemiecką”) i Sekcji VI, odpowiedzialnej za kontrwywiadowczą ochronę

⁷² Archiwum Instytutu Pamięci Narodowej w Warszawie, 1912/1, Karta personalna – karta rejestracyjna Janusza Kroszela jako osoby zastrzeżonej, 27 X 1988 r., [b.p.]; EAKOI Wr, 3/1/3945 – 3/1/3946, Karta personalna – karta rejestracyjna Janusza Kroszela jako osoby zastrzeżonej, 27 X 1988 r., [b.p.]; EAKOI Wr, 15/2/3869 – 15/2/3870, Wniosek naczelnika Wydziału II WUSW w Opolu do naczelnika Wydziału „C” WUSW, 26 I 1990 r., [b.p.]; Wr, 15/2/3871 – 15/2/3872, Wniosek zastępcy naczelnika Wydziału „C” WUSW w Opolu do Wydziału I oraz III Biura „C” MSW w Warszawie, 30 I 1990 r., [b.p.]. Jednostka organizacyjna SB rejestrująca kogoś jako osobę zastrzeżoną (OZ) zastrzegła, że mają do niej trafiać wszelkie informacje na temat osoby będącej obiektem zainteresowania owej jednostki. W razie pojawienia się informacji wskazujących na to, że taka osoba prowadzi niepożądaną działalność,teczka osoby zastrzeżonej mogła być przekwalifikowana na sprawę operacyjną określonej kategorii.

⁷³ AIPN Wr, 08/596, t. 1, Pismo naczelnika Wydziału II WUSW w Opolu do zastępców szefów RUSW ds. SB, 20 XI 1989 r., k. 15.

⁷⁴ *Ibidem*.

obiektów wojskowych. Ich połączenie uzasadniano tym, że ochraniające obiekty wojskowe znajdują się w zachodniej części województwa częstochowskiego, gdzie mieszkała rdzenna ludność śląska⁷⁵.

Obiektem zainteresowania tejże sekcji była zwłaszcza działalność Towarzystwa Społeczno-Kulturalnego Ludności Pochodzenia Niemieckiego z siedzibą w Oleśnie. W początkach 1990 r. zwrócono również uwagę na rozwój struktur organizacyjnych mniejszości niemieckiej „wokół innych większych ośrodków miejskich, jak Lubliniec i Dobrodzień”. W przyjętym w tym czasie planie pracy na 1990 r. przewidywano m.in.: „Rozpoznawanie, dokumentowanie i przeciwdziałanie wszelkim nieprawidłowościom mogącym wynikać z działalności Stowarzyszeń Niemieckich Mniejszości Narodowych”⁷⁶.

W styczniu 1990 r. zarząd Związku Rolników Pochodzenia Niemieckiego na Śląsku na czele z Tomaszem Cichonim powiadomił Siegfrieda Raabego, zamieszkałego w Rotenburgu (Wümme), o powierzeniu mu funkcji zewnętrznego reprezentanta organizacji i przewodniczącego ds. gospodarczych. Korespondencję w tej sprawie przejął Wydział II WUSW w Opolu⁷⁷.

W tym samym miesiącu zamknięto sprawę operacyjnego rozpracowania kryptonim „Mniejszość”, w ramach której Wydział II WUSW w Katowicach zajmował się miejscowymi organizacjami niemieckimi. W uzasadnieniu wniosku o zamknięcie sprawy powoływano się na zmianę sytuacji prawnej i politycznej w kraju, która umożliwiała legalizację tego rodzaju stowarzyszeń⁷⁸. Mimo to funkcjonariusz odpowiedzialny za prowadzenie sprawy kryptonim „Mniejszość”, por. Witold Marynka, w dalszym ciągu interesował się miejscowymi działaczami mniejszości niemieckiej. W kwietniu 1990 r. oficer ten, wciąż pracujący w Sekcji III Wydziału II WUSW w Katowicach, sporządził pisemne relacje ze spotkań działaczy niemieckich w Pietrowicach Wielkich i Kuźni Raciborskiej⁷⁹.

⁷⁵ AIPN Ka, 010/91, t. 1, Plan pracy Sekcji II [Wydziału II WUSW w Częstochowie] na 1989 r., grudzień 1988 r., s. 349 [kopia cyfrowa – pdf].

⁷⁶ *Ibidem*, Plan pracy Sekcji II [Wydziału II WUSW w Częstochowie] na 1990 r., 3 I 1990 r., s. 395–396, 401 [kopia cyfrowa – pdf].

⁷⁷ AIPN Wr, 00196/5, Ernennung zum geschäftsführenden Vorsitzenden, 10 I 1990 r., s. 14, 16; *ibidem*, Mianowanie na przewodniczącego ds. gospodarczych, 10 I 1990 r., s. 15, 17; *ibidem*, Meldunek operacyjny nr 7/90, 19 I 1990 r., s. 19; *ibidem*, Protokół z zebrania założycielskiego Związku Śląskich Rolników, 11 II 1990 r., s. 20; *ibidem*, Postanowienie [Sądu Wojewódzkiego w Opolu], 1 III 1990 r., s. 23.

⁷⁸ AIPN Ka, 048/915, t. 1, Raport [dla zastępcy] szefa WUSW ds. SB w Katowicach, 11 I 1990 r., s. 228–229; *ibidem*, Wniosek o zakończenie sprawy operacyjnego rozpracowania, 11 I 1990 r., s. 230.

⁷⁹ AIPN Ka, 083/85, t. 2, Notatka służbowa, 30 IV 1990 r., s. 43–46 [kopia cyfrowa – pdf].

Z początkiem czerwca 1990 r. mjr Janusz Butowski z Wydziału III Departamentu II MSW powołał się na uzgodnienia z naczelnikiem tego wydziału, płk. Jarosławem Gowinem, i przekazał por. Marynce, że ma „podjąć działania zmierzające do uzyskiwania informacji dotyczących aktualnej sytuacji w środowiskach poniemieckich woj[ewództwa] katowickiego”. Informacje o takiej tematyce miały być pozyskiwane zarówno „ze źródeł oficjalnych, jak i przez osobowe źródła informacji”, nie wyłączając kontaktów prywatnych. Potrzebę podjęcia takich działań uzasadniano „aktualną sytuacją społeczno-polityczną w RP oraz przemianami zachodzącymi w Europie w związku z zapowiedzianym zjednoczeniem państw niemieckich”. Uzyskane informacje miały być niezwłocznie przesyłane do Departamentu II MSW⁸⁰. Zgodnie z tymi dyspozycjami w drugiej połowie czerwca 1990 r. do Wydziału III tego departamentu wysłano obszerną informację o aktualnej sytuacji w środowiskach proniemieckich na terenie województwa katowickiego opracowaną przez por. Marynkę⁸¹.

Jak widać w przytoczonych przykładach, działalność pionu II SB „na odcinku niemieckim” służyła ochronie terytorialnego *status quo* w Europie, ustanowionego w wyniku drugiej wojny światowej, ale w żadnym razie nie może być tylko do tego sprowadzana. Była ona bowiem nierozzerwalnie związana z działaniami służącymi ochronie powojennego porządku politycznego w Polsce. Pion II SB, na równi z innymi pionami tej służby, był zaangażowany w zwalczanie postaw opozycyjnych i działalności opozycyjnej w społeczeństwie. Jego działania wiązały się ze stałym łamaniem elementarnych praw człowieka, takich jak: wolność słowa, prawo do zgromadzeń, prawo do stowarzyszania się, prawo swobodnego deklarowania swojej narodowości i swobodnego posługiwania się językiem macierzystym czy wreszcie prawo wyjazdu z kraju – czasowo lub na stałe. Nawet jeśli działania te postrzegano jako niezbędne do ochrony powojennych granic Polski, to ich sprzeczność ze standardami obowiązującymi w wolnym świecie jest oczywista. Niezależnie od tego, w jakim stopniu jego działalność bywała zbieżna z polską racją stanu, pion II musi być postrzegany jako integralna część komunistycznego aparatu przemocy.

Świadomość tego nie była jednak oczywista dla osób, które w połowie 1990 r., po rozwiązaniu SB, uczestniczyły w pracach komisji kwalifikujących byłych funkcjonariuszy tej służby do pracy w Policji i Urzędzie Ochrony Państwa. Komisje traktowały byłych funkcjonariuszy pionu II SB ulgowo. Widziały w nich głównie pracowników kontrwywiadu

⁸⁰ *Ibidem*, Notatka służbowa, 1 VI 1990 r., s. 114 [kopia cyfrowa – pdf].

⁸¹ *Ibidem*, Pismo do naczelnika Wydziału III Departamentu III MSW, 22 VI 1990 r., s. 118–123 [kopia cyfrowa – pdf].

ochraniających kraj przed zagrożeniami zewnętrznymi, w oderwaniu od innych, znacznie mniej chlubnych aspektów prowadzonej przez nich czy przy ich współdziałaniu działalności. Konsekwencje popełnionych wówczas błędów, wynikających przeważnie z niedostatku wiedzy, należą dziś, po upływie blisko 30 lat, do nieodwracalnych już zaszłości. Warto jednak zadbać, by obecnie rzetelna wiedza na tego typu tematy była powszechnie dostępna.

Bibliografia

Źródła archiwalne

Archiwum Instytutu Pamięci Narodowej w Warszawie (AIPN).

Archiwum Instytutu Pamięci Narodowej Oddział w Katowicach (AIPN Ka).

Archiwum Instytutu Pamięci Narodowej Oddział we Wrocławiu (AIPN Wr).

Źródła publikowane

Instrukcje o pracy operacyjnej aparatu bezpieczeństwa (1945–1989), wstęp i oprac.

T. Ruzikowski, Warszawa 2004.

Opracowania

Aparat bezpieczeństwa w Polsce. Kadra kierownicza, t. 2: 1956–1975, red. nauk. P. Piotrowski, Warszawa 2006.

Aparat bezpieczeństwa w Polsce. Kadra kierownicza, t. 3: 1975–1990, red. nauk. P. Piotrowski, Warszawa 2008.

Bereszyński Z., *Instytut Śląski w Opolu w krzywym zwierciadle doniesień tajnego współpracownika ps. „Jan”* [w:] *Granice kompromisu. Naukowcy wobec aparatu władzy ludowej*, red. P. Franaszek, Warszawa 2015, s. 145–169.

Bereszyński Z., *Komunistyczny aparat bezpieczeństwa i ludność niemiecka na Górnym Śląsku w latach 1945–1990*, wyd. 2, Opole–Gliwice 2019.

Dominiczak H., *Organy bezpieczeństwa PRL 1944–1990*, Warszawa 1997.

Hermański M., Jusupović A., Wróblewski T., *Cywilne organy bezpieczeństwa państwa 1956–1990* [w:] *Historyczno-prawna analiza struktur organów bezpieczeństwa państwa w Polsce Ludowej (1944–1990)*. Zbiór studiów, red. A. Jusupović, R. Leśkiewicz, Warszawa 2013, s. 111–150.

Holona E., *Dr Stanisław Michalak (1933–2007)*, „Indeks. Pismo Uniwersytetu Opolskiego” 2007, nr 5–6, s. 81.

Lis M., *Historia PIN – Instytutu Śląskiego w Opolu*, Państwowy Instytut Naukowy – Instytut Śląski w Opolu, <https://instytutslaski.pl/historia-instytutu-slaskiego/>, dostęp 10 X 2020 r.

Miazar A., *Zarys dziejów katedr i zakładów* [w:] *Półwiecze Katedry i Zakłady Instytutu Historii w latach 1957–2007*, red. J. Dorobisz, Opole 2007.

Piotrowski P., *Struktury Służby Bezpieczeństwa MSW 1975–1990*, „Pamięć i Sprawiedliwość” 2003, nr 1, s. 51–107.

Sypko B., *Stefan Oswald Popiołek (1926–1986) i jego zasługi dla Opola* [w:] *Opolanie znani i nieznan. Czasy po II wojnie światowej. Część 1*, Opole 2017, red. M. Świder, s. 233–253.

Terlecki R., *Miecz i tarcza komunizmu. Historia aparatu bezpieczeństwa w Polsce 1944–1990*, Kraków 2007.

Streszczenie: Do najważniejszych zadań aparatu bezpieczeństwa na Górnym Śląsku należała walka z przejawami niemieczyny i postaw proniemieckich wśród rdzennej ludności regionu. W walce tej chodziło przede wszystkim o ochronę terytorialnego *status quo* w Europie, ukształtowanego w wyniku drugiej wojny światowej. Aparat bezpieczeństwa realizował również, a nawet przede wszystkim, zadania podyktowane interesem komunistycznego aparatu władzy, aspirującego do sprawowania pełnej kontroli nad wszystkimi obszarami życia społecznego. Był on jednym z głównych narzędzi realizacji utopijnej wizji społeczeństwa jednolitego pod względem ideowym, politycznym i narodowym. Wskazana tu dwuznaczność polityczna cechowała zwłaszcza pracę pionu kontrwywiadowczego Służby Bezpieczeństwa, znanego jako pion II, na tzw. odcinku niemieckim. Spośród wszystkich pionów organizacyjnych Służby Bezpieczeństwa właśnie ten pion na tym „odcinku” w największym stopniu realizował zadania zbieżne z polską racją stanu. Wielkim błędem byłoby jednak abstrahowanie od innych jego zadań, służących głównie politycznemu zniewoleniu społeczeństwa i realizacji totalitarnych aspiracji komunistycznego aparatu władzy.

Słowa kluczowe: Służba Bezpieczeństwa, kontrwywiad, pion II, Niemcy, Górny Śląsk

Zbigniew Bereszyński, dr, historyk, zatrudniony w Instytucie Śląskim w Opolu. Zajmuje się głównie historią społeczno-polityczną Śląska Opolskiego oraz historią aparatu bezpieczeństwa PRL. Autor monografii *NSZZ „Solidarność” i rewolucja solidarnościowa na Śląsku Opolskim 1980–1990*, t. 1–2 (Opole 2014) oraz *Komunistyczny aparat bezpieczeństwa i ludność niemiecka na Górnym Śląsku w latach 1945–1990* (wyd. 2, Opole – Gliwice 2019).

Division II of the Security Services and the Federal Republic of Germany, the German Population, Pro-German Attitudes and Polish-German Relations: A Case Study of Upper Silesia in 1957–1990

Abstract: One of the most important tasks of the security apparatus in Poland’s Upper Silesia involved combating German identity or pro-German sentiment

among the local Silesian population. This effort was predominantly aimed at protecting the European territorial status quo after World War II. Also, or perhaps predominantly, the security apparatus was involved in efforts to safeguard the interests of Communist power, which aspired to maintain complete control over society. This control was seen as a tool for implementing a utopian vision of a society that was fully homogeneous in terms of ideology, politics or ethnicity. This political ambiguity was particularly characteristic of the counterintelligence elements of the Security Services, known as Division II (*pion II*), tasked with the so-called 'German issues'. Out of all the structures in the Security Services, that section's tasks were the most closely aligned with Poland's national interests. However, it would be a serious mistake to overlook the section's other tasks, which were predominantly aimed at destroying social liberties and implementing the totalitarian aspirations of Communist power.

Keywords: Security Services (Poland), counterintelligence, Division II, Germany, Upper Silesia

Zbigniew Bereszyński, PhD, historian, works at the Silesian Institute in Opole. His research focuses mainly on the social and political history of Opole Silesia and the history of the security apparatus in the People's Republic of Poland. Author of the monographs *NSZZ "Solidarność" i rewolucja solidarnościowa na Śląsku Opolskim 1980–1990*, vols 1–2 (Opole, 2014), and *Komunistyczny aparat bezpieczeństwa i ludność niemiecka na Górnym Śląsku w latach 1945–1990* (2nd edition, Opole–Gliwice, 2019).